

культурні — 69 (210 чоловік), лічильні — 39 (118 чоловік), медичні — 46 (146 чоловік), агрономічні — 36 (110 чоловік), інших — 44 (134 чоловік)³³.

Як бачимо, число ремонтних бригад залишається більшим, однак пропорції між ремонтними й іншими бригадами змінюються в бік останніх, понад половину яких — це культурні, медичні, агрономічні й ін. Саме такий склад бригад відповідав новій обстановці на селі, коли зміна дрібного індивідуального господарства колективним висувала такі завдання, як налагодження обліку колгоспного майна, розподіл прибутків між колгоспниками, планування сільського господарства, здійснення агромінімуму, піднесення культури села і т. д.

На початку 1931 р. президія Київської міської ради профспілки організувала штаб для проведення агропоходів³⁴.

В республіці шефи створюють 1866 тимчасових медпунктів у селах, надсилають їм 15 709 аптечок у дні весняної сівби. А під час жнив лише один Медсантруд організував 92 фельдшерських пунктів, 105 санітарних пересувок, 25 амбулаторних пунктів, надіслав 4 тис. аптечок³⁵.

На села їде багато вчительських бригад. А робітники київського заводу «Більшовик» та металургійного заводу ім. Дзержинського обладнали в підшефних селах шкільні майстерні³⁶.

Враховуючи значення радіо для села, робітники чимало зробили для їх радіофікації. Бригади Київського обкому профспілки працівників зв'язку, редакція газети «Пролетарська правда», обласне управління зв'язку навесні 1932 р. обладнали 574 радіовузла, 816 радіоаудиторій, багато радіоточок³⁷.

У роки суцільної колективізації силами робітників на Україні було кінофіковано багато сіл.

Отже, робітничі бригади охоплювали мало не всі галузі культурної роботи на селі, вони несли в селянське середовище культуру соціалістичного міста, прискорювали процес культурної революції на селі.

Через відсутність досвіду та недостатність коштів робітничі бригади не могли зробити всього. Але сила їх була в нерозривному зв'язку з виробничими колективами, які послали їх на село. І тому, коли бригади самі не в силі були справитися з поставленими завданнями, вони ставили їх перед колективами своїх підприємств. Так, бригада Одеського цукрового заводу ім. Благоева, повернувшись до міста, поставила перед заводом такі вимоги: придбати для хати-читальні залізну піч, вислати для школи лікнепу зошити, букварі, чорнила, врегулювати питання про оплату праці керівника лікнепу³⁸.

Праця робітничих бригад зміцнювала союз робітничого класу з селянством. Вони внесли свій гідний вклад у культурне будівництво на селі, стали важливим фактором у культурному розвитку села за роки суцільної колективізації сільського господарства.

О. О. МИХАЙЛОВ

ВОГНЕПАЛЬНА ЗБРОЯ СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКОЇ ПІХОТИ XVI—XVII ст.

У музеях України зберігаються різноманітні зразки стародавньої зброї, яку свого часу використовували народні маси України в боротьбі за своє соціальне й національне визволення. Ці пам'ятки — свідки героїчного минулого наших предків — важливе джерело для вивчення військової історії українського народу. Без ретельного дослідження окремих видів зброї, зокрема вогнепальної, не можна зрозуміти жодної битви, а також розвитку військової тактики. Характер озброєння відбиває й належну організацію війська. Нарешті, озброєння значною мірою характеризує рівень економіки, культури й техніки народів. Як свідчать джерела, селянсько-козацька піхота була добре озброєна ручною вогнепальною зброєю. Це пояснюється тим, що на Україні в той час селяни, міщани і козаки, особливо в прикордонних староствах, мали багато зброї, яка використовувалася в боротьбі проти татар та

³³ ДАКО, ф. 145, оп. 1, спр. 160, арк. 142. Інші бригади — це театральні та бригади громадського харчування.

³⁴ Там же, спр. 147, арк. 204.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 830, арк. 65, 86.

³⁶ Там же, ф. 559, оп. 1, спр. 942, арк. 54; ДАКО, ф. 145, оп. 1, спр. 160, арк. 144.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1231, арк. 163.

³⁸ Газ. «Одеський цукровар» (Орган Одеської цукроварні), 21 лютого 1929 р.

польської шляхти. Відомо, що серед захопленого селянського майна під час наїздів шляхти було багато вогнепальної зброї¹.

Міщани зобов'язувалися мати зброю для оборони міста. В цеху кожний майстер мусив тримати рушницю чи мушкет завжди справними і мати до них запаси пороху і куль². Так, з люстрацій та інвентарів довідуємося, що міщани м. Старокостянтинова у 1603 р. зобов'язувались придбати «пультяк добрий, кулі олов'яні, пороху фунтів 2»³, а міщани Остерського замка в 1628 р.— «самопал справний, 3 копи куль і 3 фунти пороху»⁴.

Про розповсюдження зброї на Україні говорять численні згадки про це в думках та історичних піснях⁵.

Значні запаси вогнепальної зброї зберігалися і в монастирях. Серед різних речей Густинського й Ладинського монастирів згадуються в документах і самопали⁶.

Багато козаків іноді мали по кілька рушниць, і тому сучасники називали їх «огнистим» або «рушничним» військом⁷.

Воевода Брацлавський А. Кисіль сповіщав коронного канцлера в 1648 р. про наявність кількох десятків тисяч «огнистого війська» у Богдана Хмельницького⁸, а в листі до архієпископа Гнезненського М. Лубенського 31 травня 1648 р. писав, що на Україні кількість вогнепальної зброї зростає надзвичайно. Далі він додає, що проти кожного шляхтича «з'явиться тисяча селян з рушницями», бо місцеве населення тут «завжди носило зброю»⁹. Коронний гетьман М. Потоцький писав того ж року королю Владиславу IV, що «лише князь пан воевода руський відібрав у своїх кріпосних декілька десятків тисяч самопалів». «А що ж в інших воеводствах?» — запитує він¹⁰.

Озброєння українського народу удосконалювалося.

Основною зброєю козака-піхотинця була рушниця, шабля, іноді лук. Відомості про це в спогадах про козаків папського посла Гамберіні, шляхтича Я. Собеського, коронного гетьмана С. Жолкевського і шведського посла Гільденбранта¹¹.

Згадки про основну зброю козаків зустрічаємо і в російських джерелах. Озброєння козацької піхоти вогнепальною зброєю сприяло її успішним діям у боях з шляхетсько-польським військом, зокрема з кіннотою.

Найстарішою ручною вогнепальною зброєю на Україні був «кий залізний» або, як його іноді називають у пізніших джерелах, «старосвітський кий»¹² — залізна або мідна трубка, укріплена в ложі, з гудзиком для упора в плече. Щоб вистрілити з кия, порох запалювався тліючою губкою крізь запальний отвір на казенній частині (зверху). Цю зброю було дуже важко тримати біля плеча або в руках під час пострілу по цілі, і тому вона досить швидко вийшла з широкого вжитку. Лише окремі її зразки зустрічаються в 1552 р. у Черкаському, Київському, Луцькому і Мозирському замках¹³ та в 1621 р.— серед зброї м. Старокостянтинова¹⁴.

Наступним етапом у розвитку ручної вогнепальної зброї на Україні були гаківниці¹⁵ — залізні або мідні трубки з дерев'яною або залізною палкою в тильній частині замість приклада, яку стрілець клав на плече або під руку. Для поглинення віддачі на стволі робили гак, який чіпляли за упор, або спеціальну підставку. Обслуговував гаківницю один чоловік, якщо був постійний упор, а при наявності підставки — два. Запалювали порох за допомогою спеціально обробленого тліючого

¹ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР), ч. 6, т. I, К., 1876, стор. 175—188; Жерела до історії України — Руси, т. IV, Львів, 1898, стор. 162, 267.

² Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук (далі — Записки...), кн. XVII, Академія Наук УРСР, стор. 103.

³ Там же, стор. 115.

⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. (К 300-летию, 1654—1954), в 3-х т., т. I, М., 1953, стор. 78.

⁵ Українські народні думи і пісні, К., 1955, стор. 6, 17, 21, 27, 104, 110, 118.

⁶ Акты ЮЗР, т. III, стор. 21, 24.

⁷ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси (далі — Мемуары), вып. I, К., 1896, стор. 305; Чтения в историческом обществе Нестора летописца (далі — Чтения...), кн. III, отд. VIII, К., 1889, стор. 13—15.

⁸ Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов (далі — Памятники...), изд. I-е, т. I, К., 1845, стор. 167, 168.

⁹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 25—30.

¹⁰ Там же, стор. 15—19.

¹¹ Мемуары, стор. 345; Записки наукового товариства Шевченка (далі — Записки НТШ), т. CLIV, Львів, 1937, стор. 55, Чтения..., кн. XXI, стор. 101

¹² Архив ЮЗР, ч. 2, т. I, стор. 79, 93, 109.

¹³ Там же, стор. 79, 109, 155, 612, 613.

¹⁴ Записки..., кн. XVII, стор. 13.

¹⁵ Z. Gloger. Encyklopedia staropolska ilustrowana, t. II, Warszawa, 1900—1903, стор. 231.

гнота крізь отвір на казенній частині зверху, а в більш досконалих гаківницях— крізь запальний отвір збоку. В XV—XVI ст. кіннота й піхота застосовували «кози»— вдосконалені гаківниці з примітивним дерев'яним ложем, трохи нахиленим униз. У ліших стрільців «кози» мали довжину 4 стопи, важили 15—16 фунтів і стріляли кулями, яких виливали по 10—12 штук з фунта олова¹⁶.

Різні види гаківниць були досить широко розповсюджені на Україні. В 1544—1552 рр. у Володимирському, Кременецькому, Черкаському, Канівському, Київському, Житомирському, Луцькому, Остерському, Вінницькому та інших замках гаківниць було значно більше, ніж інших видів ручної вогнепальної зброї¹⁷. Згадуються гаківниці також у описах замків першої половини XVII ст. і в численних скаргах шляхтичів про напади на їхні маєтки селян, міщан і козаків¹⁸.

Залежно від розмірів цей вид вогнепальної зброї називали гаківницями і півгаківницями. Гаківниці вагою 10 кг і довжиною близько 1 м при діаметрі 24 мм вживалися лише для оборони замків¹⁹.

В описах замків іноді відокремлюються гаківниці з гнотовим замком від гаківниць без замків. Наприклад, у Луцькому замку в 1552 р. більшість гаківниць мали гнотові замки²⁰. Запровадження гнотового замка було значним кроком у розвитку ручної вогнепальної зброї. Курок гнотового замка був з'єднаний з ложем і складав одне ціле з спусковим гачком. Коли натискували на спусковий гачок, то курок з тліючим гнотом, затиснутим на кінці курка, торкався пороху на полиці. Завдяки простоті та міцності конструкції гнотові замки різних типів вживалися на Україні майже до кінця XVII ст., а на Сході— навіть до XIX ст. У старіших конструкціях гнотового замка курок рухався від стрілки до полочки, а в новіших— навпаки. Останнього типу замки склалися з кількох частин, шарнірно з'єднаних між собою, і вважалися більш досконалими. Рушницями з гнотовими замками не можна було користуватися під час дощу і сильного туману, а вночі тліючий гніт демаскував стрільців.

Дальше вдосконалення гаківниць привело до їх певної диференціації. Для оборони з мурів продовжували використовувати гаківниці із збільшеним калібром, у польових боях— гаківниці невеликих калібрів, які, поступово змінюючись, одержували назви: ручниця, аркебуза, мушкет, карабін²¹.

Поруч з гнотовими замками з'являються кременінні. Різноманітні системи їх зводяться до двох основних типів: колісцеві й ударні. Колісцеві замки з'явилися на початку XVI ст. і основною їх частиною було сталеве колісце з насічками під полицю. Коли натиснути спусковий гачок, пружина, заведена спеціальним ключем, рухає колісце, яке насічками вибиває іскри з кременю, затиснутого в курку. Іскра запалює порох на полиці, і вогонь через запальний отвір проникає до порохового заряду. Системи ударних кременінних замків були різні. На Україні переважали замки азіатського й нідерландського типів. Замок нідерландського типу на Україні звичайно називали «шкотським». Аналогічного типу замки робили українські майстри. У деяких джерелах такі замки називають руськими, тобто українськими. В азіатському замку огниво складає одне ціле з кришкою на полиці. Курок з притиснутим кременем б'є по огниву, відчиняється кришка і одночасно вибиваються іскри, що запалюють порох на полиці. В замках нідерландських і російських огниво відокремлено від кришки, і щоб вистрілити, треба відсунути кришку на полиці і нахилити огниво рукою.

У першій половині XVII ст. розповсюджується французький кременінний ударний замок, в якому, як і в азіатському, огниво становить одне ціле з кришкою полочки.

Колісцеві замки були дуже дорогі, робилися з багатьох деталей і тому не могли витіснити гнотових²².

На полегшених гаківницях без гаків, рушницях, або ручницях, частіше зустрічався гнотовий замок²³.

¹⁶ К. Kłochowicz. *Historyczny rozwój ręcznej broni polnej*, Warszawa, 1921, стор. 47.

¹⁷ Записки..., кн. XVII, стор. 155; Архив ЮЗР, ч. 6, т. II, стор. 26; ч. 7, т. I, стор. 79, 109, 142, 143, 155, 593, 594, 600, 612—615.

¹⁸ Записки..., кн. XVII, стор. 13; Архив ЮЗР, ч. 2, т. I, стор. 261; Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр. Збірка документів (1639—1648 рр.), К., 1946, стор. 8, 9, 12, 23.

¹⁹ К. Kłochowicz. Назв. праця, стор. 48.

²⁰ Архив ЮЗР, ч. 7, т. I, стор. 155.

²¹ А. Вгюкпер. *Encyklopedia starolska*, Lwów, 1937, стор. 404.

²² В. Маркевич. *Ручное огнестрельное оружие*, т. I, М., 1937, стор. 76.

²³ Z. Głogier. Назв. праця, т. IV, стор. 186; А. Вгюкпер. Назв. праця, стор. 40; К. Kłochowicz. Назв. праця, стор. 48.

З документів XVI—XVII ст. видно, що рушніці згадуються і в пізніші часи. В 1621 р. у м. Старокосянтинови було 320 рушниць різних розмірів²⁴. У описі Барського замка в 1652 р. згадуються «68 рушниць больших і меньших»²⁵. «Ручниці» були розповсюдженим видом ручної зброї напередодні і під час визвольної війни 1648—1654 рр.²⁶

У першій половині XVI ст. на Україні з'являється ручна вогнепальна зброя, яку називали аркебуз, або гаркебуз. Спочатку аркебуз був важкий, мав калібр 12,5—18,5 мм і більші розміри за ручницю. Загальна довжина його 1,2—2,4 м, дальність стрільби 250 м. Стріляли з нього досить влучно. У XVI ст. кулі аркебуза важили $\frac{1}{16}$ — $\frac{1}{20}$ фунта. Дерев'яне ложе мало вузький вигнутий приклад. Порох на полиці запалювався за допомогою гнотового замка, а пізніше — колісцевого або ударного²⁷. Звідси назви, які зустрічаються у джерелах: «аркебуз бородатий»²⁸ — з колісцевим або гнотовим замком та «губчатий»²⁹ — з ударним кремінним замком. Аркебуз коштував дорожче за ручницю і тому не зразу її витіснив. У XVI ст. аркебузами були озброєні українські «реєстрові» козаки і значною мірою запорожці³⁰. Полегшеними аркебузами озброювалися кіннота³¹.

В середині XVI ст. на Україні розповсюджуються мушкети — важка рушниця, що вперше з'явилася в Іспанії на початку XVI ст. Калібр її був 22 мм, вага 8—10 кг, довжина 160—180 см, вага кулі 50 г. При стрільбі мушкет клали на вилку, яку стрілець носив з собою. З мушкетів можна було стріляти на відстань до 400 м з більшою пробивною силою, ніж з аркебузи або ручниці³².

Серед ручної вогнепальної зброї XVI—XVII ст. зустрічаються півгаки, карабіни, бандолети, яничарки або яниченки, гульдинки, самопали і пищалі³³. Півгаками називали коротку легку рушницю, спочатку переважно з гнотовим замком, а пізніше — з колісцевим. Це був прообраз пістолета³⁴. У документах XVI—XVII ст. згадуються поруч з мушкетами і півгаки. У 1649 р. повсталі селяни захопили у шляхтича С. Песляка «пулгаков старых штук двадцать чотири»³⁵. Художньо оброблені півгаки коштували досить дорого.

Коротка рушниця з колісцевим або ударним кремінним замком нідерландського типу називалась карабіном (від арабського слова «караб», що означає легку вогнепальну зброю). На Україні карабінами озброювалась кіннота і піхота. Карабіни іноді називали бандолетами (від назви пояса з гачком, за який вершник чіпляв карабін)³⁶. Деякі бандолети були дуже коштовні. Так, у 1646 р. до рук селян потрапило «бандолетов пара, коштующих золотых сорок; бандолет на челяднику, коштующий золотых пятнадцать...»³⁷.

«Яничарками» або «яниченками» називались турецькі рушніці з гнотовим або ударним кремінним азіатським замком. Ці рушніці були розповсюджені особливо серед запорожців. У 1600 р. козак Т. Волевач після смерті залишив своїм синам «яничарок добрых под серебром по две и по пет ручниц»³⁸. В описі майна Дубенського замка 1616 р. згадується кілька яничарок, серед яких були довгі в чорних ложах³⁹.

У джерелах другої половини XVII ст. згадується «пищаль турецкая янчарная, насечена золотом і серебром, ложа нарезана костми» та «пищаль янчарка турецкая, ствол витого железа, в трех местах насечена серебром»⁴⁰.

Зустрічались на Україні також гвинтові рушніці — гульдинки. Польський історик З. Глогер вважає, що ця назва походить від курляндського містечка Гольдінген⁴¹. У джерелах згадується також «пищаль донская завесная сгвинтованная, на

²⁴ Записки..., кн. XVII, стор. 13.

²⁵ Там же, стор. 155.

²⁶ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., стор. 32, 99.

²⁷ Z. Gloger. Назв. праця, т. I, стор. 70, 71.

²⁸ Записки..., кн. XVII, стор. 13.

²⁹ Там же, стор. 155.

³⁰ В. Маркевич. Назв. праця, стор. 56.

³¹ Z. Gloger. Назв. праця, т. I, стор. 70, 71.

³² В. Маркевич. Назв. праця, стор. 64, 65.

³³ Архив ЮЗР, ч. 3, т. I, стор. 112; т. 4, стор. 229; Архив ЮЗР, т. III, стор. 536, 537; Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 78; т. II, стор. 476, 477.

³⁴ Z. Gloger. Назв. праця, т. IV, стор. 11.

³⁵ Архив ЮЗР, ч. 3, т. IV, стор. 132.

³⁶ Z. Gloger. Назв. праця, т. I, стор. 109.

³⁷ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., стор. 99.

³⁸ Чтения..., кн. III, отд. VIII, стор. 13—15.

³⁹ Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce, Warszawa, m. VI, стор. 216.

⁴⁰ Русская историческая библиотека, СПб., 1884, т. VIII, стор. 1077.

⁴¹ Z. Gloger. Назв. праця, т. II, стор. 222.

ней на стволу 7 обоймиц медных»⁴². Назва рушниці «пищаль» була загальною і не визначала певного типу рушниці. Такий же характер мала назва «самопал», що часто зустрічається в джерелах першої половини XVII ст. «Самопалом» називалася турецька рушниця, аркебуз і мисливська гвинтівка. Коли поширення набули мушкети й карабіни, самопалом називали всяку рушницю, за винятком мушкета й карабіна.

Скупі відомості з актових джерел про зброю XVII ст. на Україні доповнюються деякими даними з опису майна князів Острозьких у Дубенському замку 1616 р. та майна гетьмана Самойловича і його синів у другій половині XVII ст. Серед майна Острозьких зустрічаються численні зразки різноманітної зброї: позолочені півгаки з перламутром, різного походження мушкети — російські, з іспанськими та іншими ложами з двома стволами і замками; кілька яничарок, зокрема з чорними ложами⁴³.

У Самойловича також були рушниці, шаблі, луки, пищалі, карабіни, мушкети, прикрашені золотою насічкою на стволах та замках. Ложе з прикладом інкрустовані кісткою (моржовою), перламутром, срібними або мідними смужками. В оздобленні зустрічаються корали й бірюза. На більш цінних зразках зброї стволи й замки золотили або інкрустовували сріблом з емаллю. Ствол скріплювався з ложем срібними або мідними обоймицями. Деякі рушниці мали «ольстри» — чохла з різнобарвного, переважно червоного сап'яну, сукна або оксамиту, гаптовані золотом і сріблом⁴⁴.

Аналіз даних джерел показує, що в XVI ст. козацька піхота мала, в основному, рушниці й аркебузи, а в XVII ст. — мушкети, здебільшого з кременінним ударним замком нідерландського та французького типів, «самопали» переважно азійського типу з кременінним або гнотовим замком, іноді карабіни з колісцевим або ударним кременінним нідерландським або російським замком.

Козаки-піхотинці в поході рушницю носили опертою на лівій долоні і плечі. Кулі ховали в чересло, порох у порохівницю або в звичайний ріг.

В. О. СИДОРЕНКО

⁴² Русская историческая библиотека, т. VIII, стор. 1077.

⁴³ Sprawozdania, т. VI, стор. 207—217.

⁴⁴ Русская историческая библиотека, т. VIII, стор. 950—1203.